

²⁰ Прикордонна смуга становила ту частину прикордонної зони, яка безпосередньо прилягала до державного кордону. У сухопутну прикордонну зону входила територія в межах району чи міста, на якій діяв прикордонний режим.

²¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.4. – Арк.6.

²² Там само.

²³ Там само. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.11. – Арк.75.

²⁴ Вільне життя (Тернопіль). – 1940. – 8 травня.

²⁵ Про становище в прикордонній зоні з німецького боку див. докладніше: *Даниленко В.* Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.13. – К., 2004.

²⁶ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.7. – Арк.71.

²⁷ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.510.

²⁸ Вісті. – 1940. – 16 червня.

²⁹ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.84 (1955 р.). – Спр.7. – Арк.277.

³⁰ Там само. – Арк.268.

³¹ Там само. – Арк.269.

³² Там само. – Арк.271.

³³ *Зашильняк Л., Крикун М.* Вказ. праця. – С.510.

³⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т.1. – С.36.

³⁵ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.47, 60.

³⁶ Там само. – Оп.32 (1951 р.). – Спр.33. – Арк.29.

³⁷ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української “полонії”, 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.13. – К., 2003. – С.310.

³⁸ ДА СБ України. – Ф.16. – Оп.33 (1951 р.). – Спр.44. – Арк.58.

³⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.39.

⁴⁰ Там само. – Ф.9. – Спр.33. – Арк.77–78.

⁴¹ Там само. – Спр.58. – Арк.435.

The division of II Rzecz Pospolita between the Nazi Germany and the USSR in September, 1939, the settling of Soviet borders, massive repressions and migrations of the population are shown in the article. The condition on each side of the border, relations with the Germans and expectancies of the sides, the struggle of Soviet power against Polish and Ukrainian national movements on the territory of Western Ukraine are revealed.

Я.О.Іщенко*

СУЧАСНИЙ СТАН МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В УКРАЇНІ: ПЕРШІ ЗДОБУТКИ ТА НЕВИРШЕНІ ПРОБЛЕМИ

Стаття порушує важливу проблему запровадження на сучасному етапі вітчизняної символіки – гербів населених пунктів і територіальних утворень. Автор висловлює своє бачення процесу міського герботворення й обґрунтовує необхідність наукової експертизи новостворених гербів та державної реєстрації всіх символів.

Початок 1990-х рр. ознаменувався в Україні зародженням широкомасштабного процесу міського герботворення й вексилології (прапорознавства). Саме відтоді бере відлік новий етап вітчизняної муніципальної геральдики, викликаний до життя перш за все проголошенням України самостійною й незалежною державою. Національне, державне та духовне відродження проявлялося й у ставленні до муніципальної геральдики.

* *Іщенко Ярослава Олегівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Однак передчасним і необачним було б твердження про те, що означений рубіж відразу та, що головне, якісно й суттєво позначився на еволюції попередньої геральдичної традиції. Розв'язання проблем, які закономірно постали перед творцями символів адміністративно-територіальних утворень – областей, районів і міст, потребувало критичного аналізу геральдичного спадку 60–80-х рр. ХХ ст. Адже досить стійкою залишається інертність та водночас небажання влади на місцях щось кардинально міняти, особливо в тому, що стосується національної символіки.

Дослідники проблем соціальної психології стверджують, що революційні зміни у суспільстві визначають основні концептуальні напрями його подальшого розвитку в усіх сферах життєдіяльності населення країни. Потім вибудована, обґрунтована стратегія розвитку держави, переосмислення здобутків і прорахунків минулого починають поступово впливати на всі складові державного життя, викликають зміни у соціальній психології громадян. Стосується це й гуманітарних знань.

Зміна поколінь, поява прибічників та носіїв нових ідей призводить до остаточної переорієнтації спрямування векторів і, зрештою, загального розвитку, а відтак соціальної психології, світоглядних принципів взагалі. Це – досить тривалий та неоднозначний процес. Складова його – критичне й усебічне переосмислення минулого. Стосується це і спеціальної галузі історичних знань – геральдики. Тож дозволимо собі зробити попередньо екскурс у часи, коли міське герботворення в Україні ХХ ст. набуло значного розвитку, сформувалося у своєрідний звичаєво-культурний напрямок, спрямований на означення міста через символ. Тоді й виник цей комплекс оригінальних зображальних джерел – герби “соціалістичних” міст.

Починаючи із середини 1960-х рр. стало традицією зображати на стелах при в'їзді до міста його герб. Відтак усі, хто приїздив до нього, могли ознайомитися відразу з основною складовою символів населеного пункту. Герб становив, так би мовити, його візитку. За нашими підрахунками, значна частина з понад чотириста тридцяти взятих на облік державною статистикою міст почали тоді широко використовувати в наочній агітації різні геральдичні знаки, створені на замовлення влади, або старі герби міст у “новій редакції” з певними видозмінами. Останні повинні були підтвердити колишній міський статус та давність населеного пункту, особливо коли йшлося про його ювілейні дати. Попри значні недоліки гербових новотворів, відверто політизованих, що були в більшості створені з порушенням правил геральдики, без врахування основних наукових приписів цієї унікальної зображальної ланки історичних знань, у радянській Україні з'явилася оригінальна складова міської символіки. Частину з майже двохсот міських гербів було затверджено рішеннями сесій рад. Тобто вони отримали офіційний статус, правову основу для практичного використання. Велика частка гербів використовувалася без відповідного затвердження. Добро на їх прийняття давали міські комітети компартії. Не маючи будь-якого уявлення про традиції герботворення в Україні, автори численних гербів широко послуговувалися власними вподобаннями, переобтяжували гербове поле численними символами, вигадували якісь особливі знаки, більше схожі на плакатні малюнки.

Слід зазначити, що процес міського герботворення, характерний для періоду 60–80-х рр. ХХ ст., набув своїх особливих рис, що суттєво вирізняли його від часу, коли герби засвідчували про самоврядність, правовий статус міст та були належністю їхньої громади, яка вносила свій знак до печаток і на прапори, одночасно надаючи цим символам юридичної сили¹.

Низка політичних обставин, зокрема той факт, що у програмних документах КПРС йшлося про вільний розвиток культур усіх радянських народів, змушувала партійних ідеологів пильно стежити за будь-якими проявами всього національного, відразу піддаючи нищівній критиці “націоналістичні” тенденції

у союзних республіках, коли ті зверталися до своєї давньої історії й символів, особливо в разі посилення про наявність державності на їх теренах, зокрема прав і свобод міст. Цілком зрозуміло, що це стосувалося й атрибутів державності, символіки та емблем усіх рівнів. Не будемо тут ще раз наголошувати і доводити на прикладах, що при створенні й затвердженні гербів міст місцева влада керувалася не проголошеними засобами масової інформації постулатами – відображати “давнє визначальне минуле” та “щасливе сьогодні” в гербах, а передусім побоюванням бути звинуваченою у використанні в них національних і релігійних символів, давніх родинних емблем або ж символіки однієї з трьох імперій, до яких належали свого часу землі України.

Оскільки ніяких законодавчих державних актів щодо запровадження для міст власних символів у вигляді гербів у СРСР не існувало, то геральдичні новотвори почали з’являтися, особливо з нагоди ювілеїв міст та самої держави, як брати-близнюки, дуже схожі один до одного через обмежений ідеологією зображальний ряд. А як інакше можна було відбити в гербовому полі “визначальне”, тобто те, що свідчило про розвиток окремих галузей індустрії, виробництва (будівля заводу, домна), сільського господарства (колосся всіх форм і видів, будівля ферми), науки й культури (книги, пам’ятники, національний орнамент).

Значним недоліком, що уповільнював розвиток міського герботворення, була відсутність єдиного компетентного координуючого центру, на який би покладалося завдання керувати цим процесом, зокрема створювати відповідний пакет супровідних документів, які б слугували еталоном для влади на місцях у разі прийняття рішення щодо затвердження герба.

Не існувало в Україні також жодного підручника чи посібника з історії геральдики з матеріалами, що свідчили б про самотність українських гербів, їх символів та багатство змісту геральдичних фігур, досконалість зображального ряду. Жодна наукова установа не була спроможна надавати фахові консультації щодо створення місцевих гербів, не кажучи вже про можливість відслідкувати основні тенденції загального процесу герботворчості, вести реєстр нових знаків. Питання про це взагалі не стояло.

Ще у 1989 р. на різних рівнях, зокрема серед учених, виникло питання про відновлення давніх українських символів для історичних міст. Серед тих, хто плекав надію щодо можливості вирішення нагальних проблем міської символіки, був А.Б.Гречило, який опублікував ряд наукових статей², а пізніше й ґрунтовну монографію³, присвячену стародавнім гербам українських міст. Робота вчених сприяла тому, що у Львові було створено наукову громадську організацію – Українське геральдичне товариство (9 липня 1990 р.). За роки, що минули від тієї дати, члени товариства з різних областей України зробили чимало для того, щоб висвітлити історію вітчизняного гербознавства, опрацювали численні документи в архівах усіх рівнів, показали можливість введення до наукового обігу окремих блоків інформації щодо вітчизняних символічних зображень.

На наукових конференціях учені постійно наголошували на необхідності оприлюднення головних принципів та засад створення української територіальної й міської геральдики⁴. Ішлося про затвердження єдиної наукової термінології, власне, про її розробку, оскільки не існувало жодного вітчизняного геральдичного довідника українською мовою, але передусім про визначення загальної концепції розвитку міської геральдики. Однак без з’ясування основної ролі та сфери функціонування гербів у сучасних умовах, встановлення їх юридичного статусу годі було сподіватися на вихід практичної геральдики із ситуації, що склалася. Широке обговорення, виступи у засобах масової інформації фахівців поступово вплинули на усвідомлення суспільством важливості створення і функціонування міської символіки, її місця в системі зовнішньої комунікації.

Українська міська геральдика має давнє коріння. Початком її історії традиційно вважається XIV ст. Як напрям вона формувалася одночасно з територіальною земельною символікою. Саме здобутки вітчизняної геральдики, особливо на ниві створення муніципальних символів, мали б бути використані при відродженні її традицій у 60-х рр. XX ст.⁵

Відновлення державності в Україні стало стимулюючим чинником для відродження національної символіки, зокрема у місцевому самоврядуванні – міській геральдиці і прапорознавстві. За час, що минув, на теренах нашої держави до 500 населених пунктів та великих складових адміністративно-територіального поділу затвердили свої символи. Характерною рисою цього етапу гербознавства стала можливість приймати свою символіку не тільки містами, а й територіальними громадами сіл і селищ, адміністративними утвореннями – областями, сільськими та міськими районами. Після прийняття Верховною Радою України закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. стало правилом, що “зміст, опис та порядок використання символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів та областей визначаються відповідною радою, згідно із законом”⁶. Відтак прийняті попередньо і відтоді розроблені та затверджені герби отримали статус муніципальних символів.

Звертаючись до теми про сучасний стан герботворення в Україні й висловлюючи свої думки щодо перебігу процесу на даному етапі, не можна обійти того внеску, який зробили вчені, працюючи на ниві геральдики у різних регіонах нашої держави⁷. Серед них вирізняється нещодавно видана, добре оформлена, змістовна книга А.Б.Гречила “Герби та прапори міст і сіл України”⁸. Принагідно зазначимо, що подібне видання є рідкісним явищем. Серед науково-довідкової літератури ще досі нема широкомасштабного проекту, здійснення якого вперше у вітчизняній науковій практиці дозволило б представити одночасно, в одному виданні надзвичайної ваги історичну інформацію про сучасний комплекс муніципальної символіки, геральдики й вексилології – герби населених пунктів та їх прапори.

Дана праця відомого геральдиста заслуговує на високу оцінку ще і тому, що він визнав за свій науковий обов’язок самостійно вести реєстр сучасних муніципальних гербів, що мав би робити цілий колектив. Зазначимо, що 18 травня 2000 р. Президент України підписав указ “Про впорядкування геральдичної справи в Україні”⁹. У ньому зазначалося, що місцевим органам виконавчої влади під час вирішення в усталеному порядку питань, пов’язаних із запровадженням або реєстрацією символіки, “...подавати Комісії державних нагород та геральдики пропозиції з питань затвердження геральдичної експертизи й висновку; враховувати пропозиції цієї Комісії за результатом проведеної експертизи; застосовувати методичні рекомендації з питань геральдики, розроблені Комісією державних нагород та геральдики”¹⁰ (Комісія діє, згідно з указом Президента України, на громадських засадах у його Секретаріаті. – *Авт.*).

Працюючи в тісному зв’язку зі складовою структури Секретаріату – відділом державних нагород і геральдики, Комісія доручила А.Б.Гречилу, як своєму члену та єдиному фахівцю із символіки в її складі, розробити відповідні рекомендації, що й було виконано¹¹.

Відтоді творці нових гербів отримали можливість ознайомитися з основними засадами їх творення і загальними правилами, якими рекомендовано керуватися при цьому. Зазначимо, що, як не прикро, вони не потрапили до числа багатотиражних видань, залишилися маловідомими для тих, кому безпосередньо були адресовані. Українське геральдичне товариство (УГТ) – громадська організація – й не має можливості широко тиражувати такі потрібні усім документи. Залишилися досі на папері також пропозиції указу про запровадження Державного геральдичного реєстру. Кабмін України, як на це вказувалося та рекомендувалося в указі, так і не вирішив питання з визначенням органу, який

має його вести. Наукову експертизу, яка є обов'язковою при визначенні якості герба, доцільності введення певних фігур, здебільшого проводили члени УГТ або науковці відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ. Вони консультували виконавців проектів, аналізували знакову систему, ескізи гербів, писали історичні довідки, брали участь в оформленні супровідних документів. Не один раз нам доводилося витратити багато часу, щоб переконати представників місцевої влади у недоречності використання в проектах тих чи інших негеральдичних фігур, зовсім не характерних для вітчизняної знакової системи, їх довільного тлумачення як місцевих символів¹².

Сучасна політична ситуація, що склалася у країні через наявність в органах влади представників партій та блоків різного політичного спрямування, безпосередньо впливає на неоднозначність ставлення до змістового навантаження гербів.

Але основним чинником, який суттєво позначився на масштабно запланованому для реалізації проекту створення міської символіки, залишається відсутність кадрів фахівців із геральдики. Видання першої довідкової праці, присвяченої гербам і прапорам України, стало підсумковим результатом роботи геральдистів на одному з відповідальних етапів сучасного герботворення – початковому. На перших двадцяти сторінках видання А.Б.Гречило подає коротку передмову, в якій роз'яснює читачам мету створення даної праці та причини, що спричинили до систематизування матеріалу про сучасні герби. Своєрідному, складеному за абеткою, каталогу-реєстру, що вмістив дані щодо 293-х знаків, передуює шість невеликих за обсягом окремо виділених підрозділів вступу. У них у начерковому жанрі, зрозумілому навіть не фахівцям, розповідається про сучасну муніципальну герботворчість в Україні, становлення геральдичної системи, про спроби законодавчого врегулювання питання щодо місцевої символіки, окремі методичні рекомендації з питань геральдики і прапорознавства – складових муніципальної символіки, про необхідність формування української геральдичної та вексилологічної термінології, а також про проблеми, з якими фахівці стикаються при запровадженні сучасних символів.

Пояснюючи принципи формування окремих національних геральдичних систем, які базуються на історичному досвіді та сучасних вимогах, автор наголошує на необхідності досконалого вивчення теоретичної геральдики, історії розвитку української герботворчості з її особливостями, поняттями про композицію і, головне, чіткому розумінні поставленого завдання. Ці твердження не викликають заперечення.

Однак далеко не всі твердження А.Б.Гречила можна прийняти, на наш погляд, без застереження. Перше стосується подачі герба і фігур на його полі. Тут не зовсім зрозуміло, чому автор стверджує, що регламентування форми подачі герба і внесених до нього фігур мають загалом другорядне значення¹³, а канонічне блазонування – геральдичний опис – виступає за канон. Таким чином А.Б.Гречило відстоює позицію старої геральдичної школи відносно того, що графічне зображення може варіюватись, а основним залишається блазонування, прийнятий опис. На нашу думку, все ж малюнок-еталон забезпечує притаманні гербам консерватизм і сталість. В іншому випадку, при створенні зображення за описом, у гербі можуть з'явитися далекі від наведених у малюнках-еталонах геральдичні фігури. За подібні приклади можна навести наявні "двійники" гербів радянського періоду, які тиражувалися за допомогою значків, і в них з'явилися, так би мовити, різні графічні зображення, подібні між собою виключно за змістом. У разі, коли на державному рівні буде прийнято відповідне рішення про внесення до печаток населених пунктів зображень гербів, тоді саме графічний еталон герба, відтворений на них, прислужиться як зразок для можливого тиражування на різних носіях. Загальновідомо, що саме стародавні гербові печатки, тобто сфрагістичний матеріал, у випадках відсутності малюнка

герба, котрий прикладався до документів на права міст, досить часто ставали, як і раніше, так і сьогодні, за основу реконструкції його вигляду.

У рекомендації, що стосується форми щита для усіх населених пунктів, А.Б.Гречило аргументовано доводить необхідність вживання єдиного, вже усталеного еталону – закругленого знизу щита. Це сприяє створенню геральдичної системи, в якій муніципальні герби відразу вирізняються серед інших знаків – приватних, організаційних, корпоративних, військових, особистих, для яких характерні інші форми.

Творчо підійшовши до питання оздоблення картуша, А.Б.Гречило чомусь наголошує на другорядності цього елемента. Нам видається логічним все ж у рекомендаціях щодо створення гербів підкреслювати не декоративне, а насамперед змістове значення картуша з усіма його складовими. Позащитові елементи сьогодні, на наше переконання, що базується на власному досвіді практичної роботи, дещо змінили класичні уявлення про них як декоративний елемент¹⁴.

У поле щита, за правилами геральдики, не варто вносити кілька геральдичних і негеральдичних фігур, переобтяжувати ними й ускладнювати малюнок. Тож винесені за межі окресленої, чітко визначеної й прийнятої форми герба, елементи супроводу, такі, як щитотримачі й картуш, зможуть надати додаткову інформацію про населений пункт з його історії, географічного розташування, давності міста, його промислової спрямованості. Творчий підхід до цих елементів доповнить зміст герба, зокрема відомостями про наявність видатних пам'яток історії та культури, даними про побут населення.

У гербах статус населеного пункту засвідчує стилізована корона. Немає заперечень тому, що вона конче потрібна у великих або, як їх називають, повних гербах. Запровадження цього правила призвело до виникнення у сучасному гербознавстві зображень корон двох відмінних типів. Це класичні корони з трьома мурованими зубцями-бланками (хоча і в даному випадку трапляються варіанти зображень їх кладки і форми самих зубців) та вінці з колосся, три з яких виступають над плетивом-бурелетом. Не відкидаючи можливості наукової дискусії з приводу доречності таких нововведень у формі колосків, ми відстоюємо позицію і надаємо перевагу зображенням корон у вигляді мурованих-тризубних. “Сільська корона” з колосся, запропонована художниками, на наш погляд, спрощує герб і перетворює його на плакатний малюнок¹⁵.

Уважаючи себе прибічником класичного жанру геральдики, з відомих нам зразків гербів та з наведених у книзі А.Б.Гречила прикладів, обираємо саме їх класичні форми. Для населених пунктів різного статусу вони повинні мати, на наше переконання, кольорові відмінності, що вже частково використовується у сучасній практиці. Не викликають заперечень і вжиті на них метали та фарби: міські герби, в тому числі міст – обласних центрів – золота корона; сільські й селищні – срібна; для сіл, що мали колись міські права, – цеглисто-червона фарба. Хоча і в даному випадку не зовсім доречним є вживання однієї білої фарби (вона передає в малюнку срібло-метал), тобто одночасно кольорового означення для корон сіл і селищ міського типу, що мають різний статус в АТП.

Приклади активного використання “сільської корони” – вінців із колосся – зустрічаємо у гербах міст Броварського і Куп'янського районів, ряду сіл Хмельницької та Рівненської областей. Одночасно з картушами, які різняться елементами декорування, вони виглядають досить цікаво з огляду на цілісність вибудованої композиції. Хоча все ж такі “заквітчані” колосками малюнки значно спрощують сам герб. Нововведення подібних ознак у системі оздоблення герба ще має бути добре аргументованим фахівцями та прийнятим геральдистами.

Оскільки сучасна геральдична система, як упорядкована і внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних елементів, що має визначені параметри, передбачає поширення традиції герботворення на усі складові адміністра-

тивно-територіального поділу, то перед геральдистами постали питання щодо створення гербів областей, районів, міських і сільських районів. Цього потребувала і місцева влада, щоб у певний спосіб вирізнити свої адміністративні одиниці. Відтак набули затвердження герби усіх областей України¹⁶. Перед нами не стоїть завдання проаналізувати усі обласні герби з огляду на їх геральдичну досконалість та відповідність законам символіки. Але навіть їх побіжний огляд засвідчує, що у більшості з них основною фігурою в щиті слугує геральдичне зображення, внесене до герба обласного центру. Запорізька, Закарпатська, Дніпропетровська, Волинська, Одеська, Львівська області, АРК при створенні гербів послуговувалися повною мірою чи з модифікацією гербами своїх міст-столиць. Невдалим є герб Черкаської області, в якому на місці корони винесли портрет Т.Г.Шевченка, обрамлений у восьмикутний картуш. Над гербом Харківської області вгорі – розкрита книга із графічним зображенням атома, а Хмельницької – також розкрита книга¹⁷. У підніжжі гербів Запорізької, Донецької, Луганської та Херсонської областей на девізних стрічках подано назви областей, чого не варто робити.

У майбутньому все ж, на нашу думку, необхідно визначитися з додатковими елементами для повних чи великих гербів областей та інших територіальних одиниць, зокрема, у випадку застосування щитотримачів і прикрас у вигляді декору. Завершеними геральдичними творами виглядають серед обласних великих гербів тільки герби Львівської, Одеської, Запорізької, Чернівецької, Хмельницької та Миколаївської областей¹⁸.

Головна ідея введення великих гербів у даному разі полягала у підкресленні адміністративного статусу міст через відображення засобами графіки їх виникнення, становлення та розвитку. Інформацію про це, на думку фахівців, мали втілювати саме фігури щитотримачів і декоративні елементи, зокрема під щитом.

Наразі встановлено кілька знаків міст – обласних та районних центрів – із відповідним використанням виразних символів. Однак не викликає захоплення герб міста Кіровограда 1996 р. із його щитотримачами – лелеками (згадка про козацький зимівник із назвою Лелеківка). До того ж під гербом на стрічці вміщено гасло “З миром і добром”, що визнається класичною геральдикою недоцільним для територіальних гербів. Адже гасла, як і шоломи, намети, мантії, характерні для родової, особової, корпоративної геральдики. Хоча у своїх працях геральдисти, зокрема і в останній книжці А.Б.Гречило, на перспективу передбачають практику впровадження великих гербів для будь-якого населеного пункту. Особливо це стосується визначних міст – колишніх центрів князівств, воєводства, земель, полків, гетьманських столиць. На жаль, ми тут менш оптимістичні.

Таке розширення винятків із правил, де за основу вирізнення герба слугує визначення статусу населеного пункту на теперішній час (на що й орієнтують корони з відповідним кольором), внесе плутанину у струнку систему і призведе до появи довільно створених знаків відповідно до вподобання і знань виконавців еталонів гербів на місцях, до бажання будь-що виділити місто чимось особливим, але що не має відношення до символіки¹⁹.

Для історичних міст, що мали в минулому свої герби, на нашу думку, залишається можливим в окремих випадках перезатверджувати, тобто відновлювати правовий статус міських знаків, що існували раніше. Але і тут на дослідників чекає чимало перепон. Одна з них полягає в тому, що кількасотлітня традиція вітчизняного гербовознавства зазнала впливів інших гербових систем різних суміжних країн, до яких входили наші терени, і при порівнянні гербових зображень різних за часом створення знаків спостерігаємо численні недоречності, пов’язані з наявністю однотипних гербових зображень. Це різного виду представники тваринного світу, башти, мури, храмові та цивільні споруди, шаблі – найхарактерніші штучні фігури тощо.

Окремо заслуговує на розгляд питання внесення до сучасних гербів значної за обсягом церковної символіки²⁰. Цілком зрозумілий той факт, що Україна, як колиска кількох християнських конфесій, прагнула через символіку заявити про приналежність до християнського світу, за святині якого вона постійно воювала, відстоюючи свою землю і віру. Великий блок інформації про герби з християнською символікою наявний в упорядкованому А.Б.Гречилом довіднику гербів, ряді інших праць та на сторінках вісника УГТ “Знак” (числа №1–37), свідчить про присутність у понад п’ятистах міських гербах до ста християнських символів. Крім різних за формою хрестів і зірок, в них наявні численні зображення храмів, каплиць, постатей святих, полум’яніючих сердець, квітів із християнського супроводу (лілеї, геральдичні рози – троянди), риб, голубів (символ Св. Духу), культових атрибутів тощо. Це стосується сучасного герба міста Кременець, де у вільне поле внесено лапчатий хрест, що означає приналежність міста до історичної Волині²¹. У гербі цього міста XVII ст. хрест чорний, з подовженим нижнім раменом.

Дискусійною у даному разі виглядає спроба геральдистів просто переносити з наявних відбитків стародавніх печаток населених пунктів подібні зображення. Так, у гербі міста Васильків (відновлений 1993 р., герб 1852 р.) фігура Архангела Михаїла, до речі, значно відкоригована і відмінна від зображення оригінального герба Києва XVIII ст., означає приналежність міста до області (раніше – губернії). Внизу герба вміщено срібну з трьома банями церкву (раніше була золотою) на зеленій горі. Доречним було б у новому варіанті герба позбутися вказівки на приналежність міста за АТП до області. У такому разі всі міста області теж повинні були б вносити у вільне поле означення приналежності за АТП.

Як один із варіантів, на нашу думку, можна було б запропонувати для усіх міст області якусь одну з особливих фігур у декорі герба області. Герб міста Ізмаїл 1826 р. (інший варіант із тим символом 1930 р.) – золотий рівнораменний хрест (нагадує теперішнє зображення на емблемі всесвітньої організації Червоного Хреста) Perezatverdzheno 1992 р. Його зображення вважаємо вдалим з огляду на оригінальну реконструкцію А.Б.Гречила.

На сучасному етапі герботворення як особові герби використовуються і новостворені геральдичні знаки. Чимало відомих діячів держави, фінансисти та бізнесмени також мають свої герби, але здебільшого їх замовляють і презентують їм колеги армігера (власника).

До незаперечних здобутків сучасної геральдики відносимо той факт, що свої герби отримали не тільки численні міста, селища, села, а й територіальні громади.

За означений термін відбулися значні зрушення в питанні законодавчого врегулювання проблем місцевої символіки. Закон про місцеве самоврядування (1997 р.) та Указ Президента України “Про впорядкування геральдичної справи в Україні” (2002 р.) відкрили перспективи для всіх територіальних громад в установленому порядку вирішувати питання, пов’язані із запровадженням та реєстрацією символіки.

Герби, які пройшли геральдичну експертизу науковців, або ті, що створені за їх допомогою або консультаціями та рекомендаціями, відтепер стали зразками нової символіки, справжніми творами геральдичного мистецтва. Вони виконані з дотриманням вимог і приписів теоретичної геральдики. Це стосується і прапорів із нанесеними на них зображеннями гербів.

Члени Українського геральдичного товариства розробили низку геральдично-вексилологічних норм і рекомендацій, які використовуються при сучасному створенні територіальних і муніципальних символів. Загальною методикою герботворення визначено, що для історичних поселень варто використовувати найдавніші знаки навіть при наявності пізніших за часом гербів (перевагу віддавати символам XIV–XVII ст.), а також вводити до гербового поля віднайдені нові

додаткові елементи з міської символіки. Особливо це стосується, як нами помічено, відображення специфічних місцевих особливостей, що не втрачуть свого значення і в майбутньому.

Зазначені вимоги класичної геральдики до створених гербів і, відповідно, прапорів, науковці намагаються звести до чітко визначених положень. Вони стосуються використання спільної для усіх міських знаків форми щита, п'яти геральдичних кольорів і двох металів, їх нанесення в полі щита і недопустимості накладання металу на метал, кольору на колір. Залишаючи за громадами право на використання геральдичних (утворених поділом поля) і негеральдичних фігур (природні та штучні фігури), рекомендується застосовувати в гербі їх обмежену кількість. Фігури живих істот, зображені у профіль, мають бути повернуті праворуч (лівий бік від глядача), рухомі речі, засоби пересування – за напрямком руху вправо. Композицію – малюнок, як це вимагає правило, подають двомірним, без півтіней і без перспективних зображень. У щит не дозволяється вносити зображення державного герба, наводити там і назву громади. Виняток становлять окремі літери з промовистих (називних) гербів. Символіка прапора має бути пов'язана з гербом або мати самостійне втілення. Усі розроблені міські символи в даний період, як це і вимагається, необхідно затверджувати рішеннями сесій відповідних рад.

Одночасно з відміченими нами здобутками на сучасному етапі герботворення виявилися і залишилися невирішеними ряд проблем. Попри все, далеко не всі новоприйняті герби створені без помилок. У них спостерігається порушення основних правил геральдики. Прикладами окремих недоречностей при передачі змісту геральдичних фігур, або ж використаної геральдичної колірної гами можуть слугувати малюнки гербів с. Акрешон Івано-Франківської області; Алчевська (Луганщина), в якому знак змінив колір при нанесенні його на прапор; с. Богданівка (Київська обл.), в якому невдало намальована гілка калини, передана з порушенням кольорів; с. Веселе (Запорізька обл.), де поле перенасичене дрібними зображеннями тощо. Герб м. Генічеськ (Херсонська обл.) виконано у традиціях 1960-х рр. – із внесенням назви міста в главу і цифри часу заснування міста; а герб м. Красний Лиман на Донеччині дивує розміщенням у зеленому полі золотого ключа й внесеною датою заснування поселення. Просто плакатними малюнками можна вважати досить однотипні герби міст Красний Луч (Луганська обл.), Красноград (АРК), селища Красноторка (Донецька обл.), м. Кременець на Тернопільщині, м. Крижопіль на Вінниччині. Усі вони дуже подібні за своїми проектами до символіки 60–80-х рр. Таких прикладів, на жаль, чимало. Вражає те, що до гербів чомусь почали вносити негативну інформацію. Так, у с. Лозовий Яр на Київщині до герба залучено “розірвані кайдани”, які мають символізувати боротьбу за волю. Складним для сприйняття є символіка с. Літочки на Київщині із сонцем (це на малюнку одинадцятипроменева червона зірка), поверх якого накладено дивної форми птах-фенікс (“залізний птах”). Значного пояснення символів вимагає герб с. Затурці (Волинська обл.): голова срібного тура має вказувати на географічне розташування – “за річкою Турією”. Герб м. Зборів на Тернопільщині взагалі є зразком повного нехтування правилом геральдики, оскільки він має негеральдичний характер (використання сірої фарби, графічна недосконалість). До того ж його увінчано єпископською митрою, що є взагалі неправомірним, оскільки там не було єпископату.

До незаперечних здобутків геральдики на сучасному етапі слід віднести збільшення у гербах кількості символів та фігур, які раніше не використовувалися. Їх виразність, графічна досконалість при передачі змісту символу на малюнку робить композицію справжнім твором геральдичного мистецтва. За вдалі приклади таких малюнків можна навести герби м. Андрушівка (Житомирська обл.), де на полі щита між раменами Андріївського хреста зображено квітку ромашки (багата природа краю), обабіч перехрестя – пірамідальні головки цук-

ру, внизу – біла чаша, з якої виходить синє полум'я. Наявність символіки цукру свідчить про основну промислову галузь, що сприяла розвитку поселення, а чаша із синьо-золотим полум'ям (“вогняна вода”) – на виробництво спирту.

Цікаво вирішено символіку м. Балаклави (зараз її територію включено до Севастополя, тому герб можна вважати районним символом), де одночасно з Георгіївським хрестом (згадка про битву 1854 р.), кам'яною стіною – кладкою (генуезька фортеця Чембало), означенням традиційної галузі господарства (гроно винограду), подано три риби (символізують одну з версій про тюркське походження назви), а балку-стіну (пояс) завершує знизу чорний меандр. Грецький орнамент у такий спосіб символізує зв'язок поселення з античною еллінською культурою.

Відсутність наукового геральдичного центру, створення якого раніше передбачалося, а також відповідного реєстру гербів, які пройшли усі стадії апробації та прийняття, позначився на якісному боці справи. Громадська установа – УГТ, як і незначна кількість геральдистів-науковців академічних закладів та вузів, не мають змоги давати експертні висновки на всі ескізи гербів, їх блазони (описи знаків). На рівні структурного підрозділу Секретаріату президента такі звернення щодо визначення якості символів розглядаються частково. Не допомагає у вирішенні справи Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України, яка працює на громадських засадах. Повний каталог гербів міст і сіл досі відсутній.

Герби 60–80-х рр. частково продовжують функціонувати з певною модифікацією малюнку (в основному це стосується кольорів, коли червоно-лазурове поле змінено на синьо-жовте). Приклад – герби Донецька, Енергодара, Житомира, Краснограда, Крижополя, Єнакієвого та ін.

Відомості про новостворені знаки на місцях не потрапляють до засобів масової інформації, про них ніхто не знає. Адже не існує відповідної постанови, зразків форм документів, які б зобов'язали органи місцевої влади подати відомості до визначеної структури для внесення гербів до реєстру. Досі залишається дискусійним питання української геральдичної термінології.

Виданий відомим дослідником геральдики М.Стародубцевим єдиний в Україні довідник “Иллюстрированный словарь по геральдике”²², що містить 1005 термінів у перекладі на російську, українську, англійську, есперанто, французьку, німецьку та латинську мови, слугує найкращим посібником для геральдистів. Кожний термін у ньому подається у супроводі графічних малюнків, які передають образно словесне означення. Наведені у довіднику малюнки взято із кращих зразків гербів європейської геральдики. До нього, на жаль, не ввійшов цілий рід символів і фігур вітчизняного походження. Чимало наведених у словнику українською мовою термінів ще вимагають уточнення. Відтак питання про створення термінологічного словника з відповідно графічно поданою символікою залишається відкритим²³.

Наявність на сьогодні в геральдичній системі України понад п'ятисот гербів населених пунктів засвідчує про досить активний процес герботворення і відповідного затвердження муніципальної символіки. У нашій державі, за даними статистики, налічується 455 міст, 887 селищ, 490 районів, понад 10 тис. сільських рад, що обіймають близько 29 тис. сільських населених пунктів. Отже, як бачимо, для геральдистів ще на багато років вистачить роботи, спрямованої на створення символіки для населених пунктів, аби вирізнити їх належно.

Підбиваючи попередні підсумки розвою практичної геральдики за 1991–2005 рр., потрібно особливо відмітити велику роботу, проведenu Українським геральдичним товариством. Ця громадська організація, до якої входять відомі науковці з академічних установ, фахівці із символіки та геральдики, викладачі вузів, широкий громадський актив, представлений працівниками музеїв та архівів, художники, графіки й, водночас, любителі геральдики – краєзнавці, колекціонери, аматори-геральдисти.

Справою герботворення за дорученням владних структур на місцях продовжують займатися випадкові люди, які залучають художників-графіків. Замовлення виконуються часто примітивно, без переконливого обґрунтування внесених до герба символів. Описи хибують на багатослів'я, нечіткість. До блазонів вносять пояснення символіки, дати заснування населених пунктів, визначних подій. Це все потрібно робити, але в окремому документі супроводу до герба – “Опис та пояснення символів”.

Чимало гербів у повідомленнях преси не містять вказівки на авторство. Відсутня у супровідних документах інформація про фахову приналежність авторів ідей, проектів, виконавців. Наразі вважаємо за потрібне, щоб у документах про затвердження герба завжди вказувалися прізвища авторів проектів та виконавців еталонів. Саме тут необхідно надавати відомості щодо фаху авторів гербів, які не тільки засвідчують свої інтелектуальні права на знак, а й несуть відповідальність за досконалість твору на етапі його створення²⁴.

Серйозною проблемою сучасного герботворення виглядає нестача фахівців із даної галузі історичних знань. Геральдика – специфічна точна наука, якою мають займатися фахівці з базовими знаннями символіки та емблематики з університетською освітою, знаннями історії міст і сіл України, а не аматори. Коло невирішених проблем сучасної геральдики значно ширше, ніж перелічено вище. Подолати їх можна і потрібно за допомогою створення відповідної геральдичної установи у структурі державного управління, об'єднання геральдистів усіх регіонів.

Інформація про створені муніципальні герби – пакет документів, які супроводять еталонне зображення герба, – від блузону, відомостей про авторів, опису символіки, використаних кольорів та їх значення, історичної довідки про населений пункт і його історичні символи, визначні події, особливості розвитку – до витягу з протоколу сесії ради про затвердження символу, повинна, на нашу думку, обов'язково зосереджуватися в місцевих музеях.

Герб створюють не на певний час, а на віки. Це доведено історією. Тому справа герботворення місцевої символіки повинна вважатися й сприйматися в Україні як державна.

¹ *Іщенко Я.* Проблеми міської геральдики: перспективи створення муніципальних знаків // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир; Бердичів, 2001. – Т.22. – С.392–396; *Її ж.* Проблеми розвитку української геральдики // Бібліотечний вісник. – 2001. – №3. – С.49–51; *Її ж.* Становлення міської геральдики в Україні та перспективи її розвитку: ретроспективний огляд і сучасні тенденції поступу // Спеціальні історичні дисципліни. Число 8–9. У 2-х част. – К., 2002. – Част.1. – С.38–50.

² *Гречило А.* Нові проблеми старої геральдики // Пам'ятки України. – 1989. – №1. – С.48–49; *Її ж.* У справі сучасної української муніципальної геральдики // П'ята наукова геральдична конференція. Зб. тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.19–23; *Її ж.* Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики // Клейноди: Записки УГТ. – Т.1. – К.; Львів, 1991. – С.10–11.

³ *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К.; Львів; УГТ, 1998. – 190 с., іл.

⁴ *Дмитрієнко М.* Сучасна міська геральдика в Україні: історія і перспективи розвитку // П'ята наукова геральдична конференція. – С.14–16.

⁵ Див.: *Гречило А.* Основні системи української муніципальної геральдики // Знак. Вісник УГТ. – 1996. – Число 11. – С.10–11.

⁶ Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” // Голос України. – 1997. – 14 черв. – С.6–9.

⁷ Не маючи можливості перелічити усі прізвища дослідників, відсилаємо читачів до бібліографічної інформації таких видань: Геральдика: зведений бібліографічний довідник-покажчик. Число 3 / Упор. Іщенко Я.О., Маркітан Л.П., Савчук Ю.К. – К., 1998. – 71 с.; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). Науково-популярне видання. – К., 2001. – С.390–396.

- ⁸ Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. – Ч.1. – Львів, 2004. – 220 с., іл. I–XLIV.
- ⁹ Указ Президента України “Про впорядкування геральдичної справи в Україні” // Урядовий кур’єр. – 2000. – 31 трав. – С.16; Офіційний вісник України. – 2000. – №20. – 2 черв. – С.40. – Ст.819.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Див.: Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорознавства областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальна та муніципальна символіка) // Знак. Вісник УГТ. – 2001. – Число 23. – С.8–9; Див. також: Стецюк П. Про необхідність створення Української геральдичної служби // Знак. Вісник УГТ. – 1993. – Число 1. – С.1.
- ¹² Див.: Іщенко Я. Сучасна тенденція створення муніципальних знаків: геральдика населених пунктів Броварського району Київщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. – У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.306–315.
- ¹³ Гречило А. Герби та прапори... – С.7.
- ¹⁴ Іщенко Я. Формування емблематичного ряду гербів радянської доби: генеза історичної традиції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. праць. – Вип.3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С.458–480.
- ¹⁵ Див.: Кохан О. Мова геральдики // Символіка Броварщини. – Бровари, 2001. – С.3–4; Гречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської обл. – К.; Львів; Рівне, 2002; Символіка Кіровоградщини / За ред. Кривенка В., Шляхового М. – Кіровоград, 2002; Клименко Д., Ховарівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль, 2003; Символіка Куп’янщини. – Куп’янськ, 2003 та ін.
- ¹⁶ Календар на 2004 рік. – К., 2004. – 1 арк.; Календарь на 2005 год. – Донецьк, 2005. – 1 арк.; Миколаїв [настінний календар 2003]. – Б. м. й р. – 1 арк.; плакати: Народний державний президент Віктор Ющенко. – К., 2005. – Січ. – 1 арк. (24 герба областей, АРК і герби міст Києва та Севастополя); У єднанні – сила [герби областей України]. – К., 2004. – 1 арк.; Миколаїв [настінний календар 2005]. – Б. м. й р. – 1 арк.; Плакат: Народ єдиний. Схід і Захід – разом. – [Б.м.], 2006. – 1 арк. [з гербів утворено суцвіття – квітку].
- ¹⁷ Там само. Див. зображення обласних гербів на плакатах та календарях.
- ¹⁸ Настінний календар 2005. – Кіровоград, 2005. – 1 арк.; Герби областей України. Плакат. – Б. м., 2005. – 1 арк.
- ¹⁹ Див.: Іщенко Я. Становлення міської геральдики... – С.42–49.
- ²⁰ Іщенко Я. Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 10. У 2-х ч. – К., 2003. – Ч.1. – С.162–169; Її ж. Сучасна тенденція створення муніципальних знаків // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Зб. наук. праць. Число 11. У 2-х ч. – К., 2004. – Ч.2. – С.306–315.
- ²¹ Гречило А. Герби та прапори міст... – С.99.
- ²² Стародубцев Н. Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на русском, украинском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. – Донецьк, 1996. – 345 с.
- ²³ Іщенко Я. Термінологічний словник із геральдики як фаховий інструмент геральдиста // Бібліографічний вісник. – 1998. – №2. – С.42–43; Її ж. Довідкові регіональні видання з геральдики // Історико-географічні дослідження в Україні. – Зб. наук. праць. – Число 7. – К., 2004. – С.390–397.
- ²⁴ Іщенко Я. Фах авторів міських гербів 60-х – 80-х рр. ХХ ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. У 2-х ч. – К., 2003. – Ч.1. – С.133–146.

The article touches upon an important subject of introduction of national symbolism in Ukraine at present-day point – emblems of the settlements and territorial entities. The author expresses her own vision of the urban emblem development process and grounds the necessity of scientific examination of neogenic emblems and state registration of all the symbols.